

Дмитро Одинченко

ВИЯВЛЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО КОМПОНЕНТА ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ “СВАТАННЯ”

У статті розглянуто внутрішню форму фразеологічних одиниць фразеосемантичної групи «Сватання» східностепових говірок, виділено окремі підгрупи фразеологізмів, проаналізовано особливості відбиття обрядів сватання в структурі й семантиці фразеологічних одиниць, висвітлено питання мотивації й образності окремих фразеологізмів.

Ключові слова: весільна обрядовість, обряд сватання, фразеологізм, фразеосемантична група “Сватання”, образність, мотивація.

Важливим складником народної культури є весільна обрядовість, зокрема її вербальні компоненти, які становлять неocenенні скарби для дослідження народних зворотів, вірувань, прадавніх уявлень українського народу. Сьогодні зусиллями багатьох збирачів українського фольклору накопичено великий за обсягом і цікавий за змістом мовний матеріал, який потребує всебічного опису. Показовим є те, що ця тема постійно перебуває в полі зору вітчизняних і зарубіжних дослідників (М. Бігусяка, В. Васильченка, Е. Гаврилюка, Я. Головацького, О. Гури, Н. Здоровеги, Л. Ларіної, П. Романюка, М. Сумцова, В. Шевченко та ін.).

Дослідження вербальних компонентів весілля переважно стосуються обряду в цілому, що не дає докладної картини про відмінності його елементів, специфіку виконання етапів, означування дійових осіб у різних культурних регіонах України. Донедавна весільний обряд залишався предметом вивчення етнографів та фольклористів, а лінгвісти долучалися до нього епізодично. Сучасні дослідники весільної лексики усвідомлюють, що для об'єктивних висновків необхідне з'ясування специфіки її функціонування в різних локальних традиціях. Розв'язання проблем функціонування мови вимагає розширення джерельної бази досліджень, фіксації мовних фактів, послідовного обстеження всієї етномовної території [7, с. 1].

З-поміж різних складників українського весільного обряду особливо слід виділити обрядову фразеологію як одну з найменш досліджених. Весільна обрядова фразеологія відбиває всі етапи весілля: сватання, запрошення на весілля, вінчання, зустріч молодих тощо. Предметом нашого розгляду є весільна фразеологія східностепових говірок зі значенням «сватання». Вибір цього предмета не є випадковим, оскільки мовно-обрядовий матеріал східностепового регіону, що стосується означеної теми, визначається великою евристичною значущістю, є базою для вагомих висновків і узагальнень.

Мета нашого дослідження – згрупувати фразеологічні одиниці за семантикою, визначити роль етнокультурного компонента у формуванні ареальних фразеологізмів, виявити мотивацію тих із них, які мають лінгвокультурологічну цінність.

У результаті дослідження різних джерел (власних польових записів, художніх творів слобожанських письменників, словників діалектної лексики та фразеології, етнографічних та фольклорних збірок тощо) нами було виділено близько 100 фразеологізмів фразеосемантичної групи (ФСГ) “Сватання”.

Одним з можливих способів опису означеної ФСГ є виділення складників (підгруп), що відбивають особливості здійснення відповідних обрядодій:

I. “Поведінка старостів”:

- 1) під час сватання: *подати хліб* (1, с. 87);
- 2) у разі вдалого сватання: *перерізати хліб* (Мал.; Хр.); *побрати знаки* (1, с. 82);
- 3) у разі невдалого сватання: *узяти хліб назад; під плечем, замість хліба святого, нести гарбуз* (1, с. 77, 82).

II. “Поведінка батьків”:

- 1) у разі відмови: *випроводити нечистю старостів; поблагословити гарбузом (по потилиці)* (1, с. 402, 450);
- 2) у разі погодження на шлюб: *хліб святий прийняти; благословити діток; посадити посватаних на покуть, на посад* (1, с. 74, 76, 89).

III. "Мовлення батьків":

1) під час сватання: *хліб святий приймаємо, а вас послухаємо* (1, с. 74); *ну що, доню, будеш хліб ламати чи гарбуза давати?* (3, с. 146);

2) у разі погодження на шлюб: *не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників, в'язи ж хоч валом; просимо на хліб, на сіль і на сватання!*; *хліб святий приймаємо, доброго слова не цураємось* (1, с. 88, 447);

3) у разі відмови: *от вам ваш і хліб святий; нехай вас сей та той благословить* (1, с. 77, 450).

IV. "Поведінка та дії дівчини":

1) під час сватання: *колупати (довбати, дерти, скребти, ковиряти, обдирати) комин; колупати (довбати, дерти, скребти, обдирати) плитку* (8, с. 4); *колупати (обдирати) стіну; довбати глину* (2, с. 48, 95); *колупати (довбати, дерти, скребти, ковиряти) грубу; колупати (довбати, дерти, скребти) піч*; (3, с. 77, 186);

2) у разі погодження на шлюб: *перев'язати (в'язати) рушниками (рушники)* (Пр.; Чер.); *пов'язати руки* (Вис.); *винести платок; в'язати хустку; винести рушники; рушники подати (давати); хустку почепити; давати хустку (молодому)* (1, с. 88, 431, 448);

3) у разі відмови: *піднести по чарці; поставити на столі перед ким печений гарбуз; не дати кому хустки* (1, с. 82, 137, 448).

Щодо внутрішнього членування означеної вище четвертої підгрупи зауважимо: вторинна обрядова актуалізація ФО, зумовлена динамікою ритуальної поведінки дівчини, спричиняє використання окремих фразеологізмів, що первісно позначають ритуальну поведінку взагалі як символ погодження на одруження або, навпаки, відмови. Так, згідно зі словником І. Магрицької, *колупати піч* – 1) "обрядова дія дівчини під час сватання в разі згоди на одруження"; 2) "обрядова дія дівчини під час сватання в разі незгоди на одруження"; 3) "обрядова дія дівчини під час сватання, зміст якої інформатори не можуть пояснити" (2, с. 72).

V. "Поведінка хлопця під час сватання":

1) у разі погодження дівчини на шлюб: *викинути на тарілку цілкового* (1, с. 89);

2) у разі відмови дівчини: *додому з гарбузом бігти* (1, с. 89).

VI. "Відзначення домовленості між двома сторонами":

1) усіма учасниками дійства: *частувати старостів; сватання запити (пити); запити весілля* (1, с. 89, 184, 500); *запити (пити) могоричі (могорич); пропивати (запивати, перепивати) дівку (молоду)* (8, с. 4); *гуляти сватання* (3, с. 209);

2) одруженими учасниками сватання: *гуляти сватовство; поливати дорогу молодим* (2, с. 43);

3) неодруженими учасниками сватання: *дівоцтво здавати* (6, с. 60); *гуляти вареники* (3, с. 42);

4) молоддю: *в'язати снопи* (8, с. 4).

Крім того, можна виділити кілька інших груп фразеологізмів, пов'язаних з обрядами сватання:

VII. "Свататися": *зводити дітей (молодих); зводити на согласія; питати согласія* (8, с. 4); *сходитися на діло; ловити лисицю* (3, с. 95, 146).

VIII. "Очікування старостів": *ждати (дожидатись) старостів; рушники налагоджувати*; (1, с. 87, 183).

IX. "Засилання старостів": *слати (прислати) за рушниками; прислати (засилати, посилати) людей (старостів, сватів); людей посилати за хлібом* (1, с. 78, 82, 185); *посилати посильних* (2, с. 117).

X. "Відмова хлопцеві на сватанні": *печеним гарбузом попоштувати* (1, с. 182); *дати (піднести, причепити, повісити, вручити, підсунути) гарбуза; прийняти з гарбузом; піднести макітру; прядиво вкрутити; дати чайник; дати відкоша (одказ)* (8, с. 4); *піднести чайник; підложити гарбуза; подарити гарбуза; знести гарбуза* (2, с. 107, 111, 461); *винести гарбуза; піднести печеного рака; показати рогача; давати ханьку (ханьки); повісити чайника; чайник на стіл поставити* (3, с. 61, 200, 204, 238, 248).

XI. "Наслідок невдалого сватання":

1) для хлопця: *получити печеного гарбуза* (Хр.; Яс.); *принести повні кармани солі* (Мал.); *дівка улад не дається; їсти печені гарбузи (печеного гарбуза); кому достався гарбуз* (1, с. 83, 134, 450); *покотити гарбуз; вхопити гарбуз; піти з гарбузом; розсипалось (розкидалось) сватання; піти з носом* (6, с. 4); *наїстися вареників; поїхати з облизнем; наїстися солі; принести ханьку; заторохтіти чайником; чайник дзвенить у кого; яшник покотити* (3, с. 42, 172, 215, 238, 248, 263);

2) для дівчини: *дівкою зоставатись; передержувати куниці або красні дівці* (1, с. 78, 447);

3) для обох сторін: *розкидалось сватання* (2, с. 127); *розсипалось сватання* (3, с. 2009).

XII. "Наслідок удалого сватання":

1) для хлопця: *засватаний парубок; рушники брати (побрати); кому досталася хустка* (1, с. 62, 87, 450);

2) для дівчини: *засватана дівчина* (К. Л.); *просватати за хорошого чоловіка; просватати дочку; дочку оддати за кого* (1, с. 90, 92, 452);

3) для обох сторін: *відкусити хліб (хліба); хліб порізати (різати, перерізати); хліб ламати* (1, с. 242, 243).

XIII. "Назви учасників сватання":

1) хлопця: *безпарний голуб; молодий князь; такий, що ловить куніцю* (2, с. 39, 70, 144);

2) дівчини: *галочка чорненька; красна дівця; молода княгиня* (2, с. 36, 46, 70);

3) старостів: *головний староста; первий староста; старший староста; другий староста; менший староста; табунець старостів* (2, с. 141).

Як бачимо, найбільше представлені підгрупи "Мовлення старостів під час сватання", "Мовлення батьків", "Поведінка та дії дівчини", "Відмова хлопцеві на сватанні", "Наслідок невдалого сватання".

Якщо внутрішню форму деяких із названих фразеологізмів досліджували, напр., *колупати ніч* (М. Сумцов, В. Ужченко, П. Чубинський), *обмінати хліб* (М. Сумцов), *дати гарбуза* (І. Магрицька, В. Ужченко), то більшість фразеологічних одиниць ще чекають на своє глибоке вивчення.

Аналізований матеріал містить указівку на давні вірування й особливості проведення весільних обрядів в Україні, які у вітчизняній науці знайшли своє належне висвітлення. Так, давнє українське весілля мало форму умикання, сліди якого збереглися й донині. «Виправа молодого по дівчину має вигляд воєнного походу. Бояри молодого нібито нападають на рід дівчини, обступають хату довкола; дівчина не дається, рід борониться, аж згодом починають миритися» [4, с. 30]: *викрадати дружку; іти на мир* (3, с. 90, 158) тощо.

Гарантом додержання давніх обрядодій під час сватання були свати, яких називали ще старостами. Їх обирали з числа «...поважних і дотепних людей, як правило, з числа родичів» [5, с. 195]. У ХХ ст., коли давні звичаї стали забуватися, сватати на Слобожанщині могли разом з молодим його батьки, сестри, брати або за відсутності їх сусіди, куми, приятелі. Звичаєве право та народний етикет українців закріпилися у фразеологізмах, уживаних на позначення сватання, більшість з яких мають образними конкретизаторами лексеми *закон, законний, а також довг, чин: зібралися старости, як довг велить; закон велить; закону перемінить не можна; од закону одступитися; говорити законні речі; сідати по закону* тощо.

Компоненти численних фразеологізмів, які репрезентують обряд сватання, мають символічне значення: *хліб, рушник, ніч, гарбуз*. Прикметною ознакою східностепового сватання є обов'язкова наявність хліба та рушників при виконанні обрядів. Цікаво, що ці атрибути сватання, як і самі свати, виконують роль своєрідного містка між двома родами – молодого та молодої. Коли старости збираються йти на сватання, то беруть із собою хліб (*людей посилати за хлібом*) і віддають його батькам дівчини (*подати хліб*). Магічне значення хліба посилюється у свідомості діалектоносіїв при додаванні до лексеми *хліб* означення *святий*. У разі досягнення домовленості рід дівчини *хліб святий приймає*: представники обох родів – старости з боку молодого та батьки з боку молодої – обмінюються хлібом (*хліб перемінити (перемінати, міняти, обмінати, поміняти)*). Вислів *просимо на хліб, на сіль і на сватання*, який є сигналом для початку нового етапу обряду сватання – відзначення домовленості між двома сторонами. Удаю провести сватання для носіїв східностепових говірок – *хліб порізати (різати, перерізати); хліб ламати; відкусити хліб (хліба)*. Навіть якщо сторона хлопця отримала відмову, старости *беруть хліб назад*. Таким чином, хліб перебуває в центрі уваги кожного етапу обряду сватання.

Рушник виконував не менше функцій під час сватання, ніж хліб, однак останнім часом сфера його використання у весільних обрядах (особливо сватання), на жаль, звузилася. Ще в ХІХ ст. на Слобожанщині дівчина готувала рушники до заміжжя (*спасибі молодій, що рано вставала, тонко пряла й хорошенькі рушнички придбала*). Невмілу та ліниву дівчину характеризує вислів *не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників, в'язи ж хоч валом*. Рушник був символом успішного сватання, це закріпилося в образній основі фразеологізмів *слати (прислати) за рушниками; рушники брати (побрати) за кого по закону*. Внутрішня форма ФО *прийти за рушниками; від кого рушник шумить* відтворює сподівання старостів отримати сватальний рушник. Якщо дівчина погоджувалася на шлюб, то на дерев'яній тарілці виносила рушники й подавала (*давала*) рушники старостам, а вони *перев'язували* один одного рушниками.

Близьким за своєю образністю до цієї групи ФО є фразеологізми з образним конкретизатором *хустка (платок)*. Образи реалій, пов'язаних зі сватанням, закріпилися у фразеологізмах *сватаний платок; хусточка сватаная*. Якщо рід дівчини дає згоду на шлюб, то вона *виносить і дає хустку (платок)* парубкові. Важливе значення під час сватання має обряд в'язання хустки й рушників (*в'язати хустку; в'яжіте приводця, щоб не втік з хати; пов'язати руки; ми вас пов'яжемо і тогді усе добре вам скажемо; давай чим людей пов'язати; перев'язати (в'язати) рушниками (рушники пов'язати)*). В. Ужченко вслід за О. Потєбнею вважає, що в'язання – це влада й підкорення, знищення, а також любов, звичка [3, с. 173].

Образним конкретизатором численних ФО аналізованої ФСГ є лексема *гарбуз*. І. Магрицька вважає, що «...головною причиною введення рослини в обряд сватання був її великий розмір і яскравий колір, які унеможлилювали приховання факту відмови». Однак дослідниця припускає, що значення “відмовити парубкові при сватанні” є похідним значенням названих фразеологізмів, а первинне значення пов'язане з обрядом першої шлюбної ночі [7, с. 184–185]. Звертає на себе увагу той факт, що відмову хлопцеві репрезентують ФО, образна основа яких пов'язана з порожнистим предметом (гарбузом, ханькою, чайником, макітрою). Такі фразеологізми мотивовані переосмисленням порожнистості цих предметів та звуку, що вони видають (*чайник дзвенить у кого; заторохтіти чайником*), як марності залищень хлопця, якому названі предмети дістаються. Ще однією ознакою цих символів відмови, до яких можна зарахувати і *яшник*, є кругла форма, що дає можливість котити їх: *яшник покотити; покотити гарбуз*. Семантику “круглий предмет” має велика кількість весільних атрибутів: хліб, тарілка, на якій виносили рушники, вінок молодої, обручка, коровай, калач, шишки тощо. Г. Лозко, описуючи весільні хліби, зазначає: «Ще з давніх-давен в Україні круглі предмети з отвором посередині вважаються магічними, чарівними...» [6, с. 187]. Можна припустити, що й давні предмети відмови повинні були мати круглу форму. До того ж, сам рух по колу, який здійснюють молодята під час вінчання в церкві, а раніше робили навколо ялини чи дуба, пов'язаний з поклонінням Сонцю [6, с. 160].

Цікавими щодо образного наповнення є фразеологізми *наїстися солі; нахапатися солі; принести повні кармани солі*, де сіль у великій кількості сприймається носіями говірок як щось неприємне, їдке, у цьому разі символізує відмову. Та ж сама мотивація й у ФО *останній раз насолити один одному* (3, с. 199), що означає “молоді обмінюються шматочками насоленого хліба”. Цей весільний обряд зараз найчастіше виконують, коли батьки зустрічають молодих з хлібом-сіллю після загуся.

Залучені до аналізу фразеологізми, звичайно, не вичерпують усього багатства фразеології сватання східностепових говірок. На жаль, більша частина обрядової фразеології відходить до пасивного складу мови. Це зумовлено поступовим забуттям, спрощенням і нівелюванням давніх народних звичаїв й обрядів.

Висновкуючи, зауважимо: українська весільна фразеологія, що пов'язана з обрядами сватання, має надзвичайну лінгвокультурологічну цінність, а вивчення цієї фразеології становить не тільки науковий інтерес, але й є важливим засобом формування етнокультурної свідомості українців. Однією з перспектив подальшого дослідження є проведення паралелей між фразеологізмами ФСГ “Сватання” говірок української та інших слов'янських мов.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вис. – с. Високопілля Олександрівського р-ну, К.Л. – с. Крива Лука Краснолиманського р-ну, Мал. – смт. Малотаранівка Слов'янського р-ну, Пр. – с. Привілля Слов'янського р-ну, Хр. – с. Хрестище Слов'янського р-ну, Чер. – сел. Черкаське Слов'янського р-ну, Яс. – с. Ясногірка Слов'янського р-ну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія української культури / [за заг. ред. І. Крип'якевича]. – К. : Либідь, 1994. – 656 с.
2. Культура і побут населення України : навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артур та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
3. Лозко Г. С. Коло Свароже: Відроджені традиції Г. С. Лозко. – К. : Укр. письм., 2004. – 222 с.
4. Магрицька І.В. Весільна лексика українських східнословобожанських говірок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Магрицька. – Запоріжжя, 2000. – 17 с.

5. Магрицька І. Семантична структура і культурна мотивація весільних фразеологізмів у східнословобожанських говірках // Діалектологічні студії. 2 : Мова і культура / [відп. ред. П. Грищенко, Н. Хобзей]. – Львів, 2003. – С. 182–193.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Квітка-Оснoв'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори Г. Квітка-Оснoв'яненко. – К. : Наук. думка, 1982. – 540 с.
2. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область) І. Магрицька. – Луганськ : Знання, 2003. – 172 с.
3. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу В. Д. Ужченко. – 4-е вид. – Луганськ, 2002. – 263 с.

Dmytro Odynchenko

Revealing of an ethnocultural component of internal form of phraseological units of phraseosemantic group “asking in marriage”

The article regards inner form of phraseological units of phraseosemantic group “asking in marriage” in the East-Steppe dialects, with the sub-groups of phraseologisms singled out, the peculiarities of reflection of asking in marriage ceremonies in structure and semantics of phraseological units analysed, the problems of motivation and figurativeness of the wedding phraseologisms outlined.

Key words: wedding formalism, asking in marriage ceremony, phraseologism, phraseosemantic group “asking in marriage”, figurativeness, motivation.

Сергій Яценко

З ІСТОРІЇ НАЗВ ХМІЛЬНИХ НАПОЇВ

На основі широкого фактичного матеріалу староукраїнських пам'яток проаналізовано деякі давні назви хмільних напоїв, розглянуто їхнє походження та семантику, в окремих випадках звернуто увагу на дериваційні особливості та фонетичні зміни, що відбулися в процесі мовного розвитку.

Ключові слова: пиво, вино, хміль, назва, термін, семантика.

У попередній студії ми розглянули походження та семантику назв хмільних напоїв *квас*, *мед*, *пиво*. З метою послідовного відтворення цілісної картини староукраїнської лексики напоїв проаналізуємо гіперномени – назви напоїв і помонументи *корчма* та *вино* [32, с. 53–56].

У давньоукраїнській мові найпоширенішими помонументами із загальним значенням були дериват дієслова пити *питьє* < псл. **pitye*, яким позначали й хмільний напій, та *пиво* (із загальним значенням), можливо, під впливом старослов'янської мови або як семантичний архаїзм, пор. *вариво* [16, с. 37]. У староукраїнській мові синонімічний ряд загальних назв хмільних напоїв розширився – *напитокъ* (дериват від *напитися*): *а тые што въ кляшторз стариіе то въ томъ склепз собз напитоковъ розмаитыхъ коштовныхъ заживають съ паннами* (бл. 1626 бмн.) [11]; *напой* (дериват від *напоити*): *а я дамъ тобз напои зъ вина складаного а смак раискихъ яблoкъ моихъ* (п. XVI ст. б.м.н.) [11]; *поцло*. *Agualiculus. Canalis. Linter. Alues* [20, с. 485]; *трунокъ*: *уживати potravъ и трунковъ добрыхъ* [27, 2, с. 402]. Залишилася у вжитку й давньоукраїнська назва *питьє*: *питья* *вишлякого шинковать* або *варить не боронили* (1570) [2, 6 / 1, с. 79). Лексема *трунок* “алкогольний напій” є запозиченням із польської мови: пол. *trunek* “напій”, ст.-пол. *trunk, trank* “алкогольний напій”, яке пов'язують з н.-в.-н. *Trank* “напій” від *trinken* “пити” [8, 5, с. 656). Усі аналізовані назви в опрацьованих джерелах є переважно узагальнювальними саме до хмільних напоїв: *карчемъ чотыри, в которыхъ напитки вишлякие: медовые, пивные, винные и горелчаные* (1618) [2, 1 / 6, с. 469–470].

Варто зазначити, що в усіх досліджуваних джерелах помонумент *пиво* має значення конкретного хмільного напою. Однак у першій половині XVII ст. в одному з контекстів він, очевидно, зберіг давньоукраїнську семантику “напої” із загальним значенням: *вазнеси, на страву и пива, видалем зо(л) ...* (1607 – 1645 Львів) [11]. Мабуть, тут ідеться про їжу й питво (пиття).

В одному з перекладних текстів раннього староукраїнського періоду зі значенням “хмільний напій” зафіксовано іменник *хмель*: *не пити хмеля ли мясь, ли о(т) жены своєю въздержатися на*